

Luka Đekić
**FORMALNOST
DEMOKRACIJE
IN NORMATIVNA
POLITIČNA
TEORIJA**

1-17

PRI MOSTIŠČARJIH 12
1000 LJUBLJANA

IZVIRNI ZNANSTVENI ČLANEK

::POVZETEK

V SODOBNEM ČASU SE večina političnih strank razglašča za demokratične, pa čeprav imajo popolnoma različno politično vsebino. Na tej podlagi si avtor zastavi ključno vprašanje: Ali je demokracija zgolj organizacijska oblika oziroma forma ali nam poda tudi politično vsebino? Namen prispevka je ponovno premisliti bistvo demokracije in njene omejitve. Avtor utemeljuje, da je demokracija izredno pomembna forma, ki daje legitimnost tistim, ki vladajo, hkrati pa nam ni zmožna podati točne, pravične in jasne politične vsebine. Slednje nam nudi normativna politična teorija, ki se ne ukvarja le z empiričnimi dejstvi (“kakšno je obstoječe stanje”), ampak tudi z etičnimi vprašanji (“kakšno bi stanje moralo biti”).

Ključne besede: demokracija, ljudstvo, posredno vladanje, neposredno vladanje, normativna politična teorija, pravičnost.

ABSTRACT

FORMALITY OF DEMOCRACY AND NORMATIVE POLITICAL THEORY
In modern times, most political parties declare themselves as democratic, although they have completely different political content. On this basis, the author makes a crucial question: Is democracy solely an organizational form or does it give us a political content, as well? The purpose of this article is to rethink the essence of democracy and its limits. The author argues that democracy itself is only, but at the same time also an extremely important form giving legitimacy to those who govern, whereas it cannot give us a political content. This is given by a normative political theory which does not only deal with empirical facts (“what is the status quo like”) but also with ethical questions (“what should the status be like”).

Keywords: democracy, nation, indirect governance, direct governance, normative political theory, justice.

::1. UVOD

V sodobnem času marsikdo trdi, da je demokrat, pa naj so njegovi politični nazori na levisi, sredini ali desnici. Zgodovinsko gledano so se v različnih časovnih obdobjih za demokracije proglašali politični režimi v Vzhodni, Zahodni Evropi, ZDA, Avstraliji, Latinski Ameriki in tudi drugod po svetu, pa čeprav se je vsaka politična ureditev in znotraj njih vsebina najrazličnej-

ših politik¹ med seboj (v večji ali manjši meri) razlikovala (Held, 1989). Kot pravi Keane (1990: 217), je vsaj na Zahodu zavlada nekakšna demokratična evforija. Demokracija je postala "leitmotiv" političnega življenja. V večini zahodnoevropskih držav je tako v strankarskem sistemu kot tudi zunaj njega vsakdo demokrat ne glede na politično usmeritev in nazore.

Tudi če na hitro analiziramo obstoječe stanje v evropskem prostoru oziroma strukturo političnih skupin v Evropskem parlamentu, ki se je na novo konstituiral leta 2014, zasledimo, da se od osmih političnih skupin, ki sicer združujejo programsko sorodne politične usmeritve iz nacionalnih ravni, štiri politične skupine že v svojih imenih zavzemajo za demokracijo, pa čeprav so si glede vsebine politik popolnoma različne.² Podobno stanje lahko zasledimo tudi na nacionalnih ravneh držav Evropske Unije.³

Tako razumljena demokracija, ki se je vsaka politična usmeritev poslužuje in omogoča "legitimno menjavanje desnih in levih vlad" (Bobbio, 1995: 20), pa nam odpira ključno vprašanje, ki ga bomo pojasnili v pričujočem članku: Ali je demokracija zgolj organizacijska oblika oziroma forma ali nam poda / nudi tudi politično vsebino? Namen prispevka je odgovoriti na zastavljeno vprašanje, s tem pa tudi ponovno premisliti samo bistvo demokracije in njene omejitve. Na tej podlagi je cilj članka pokazati in utemeljiti dve stvari. Prvič, da je demokracija izredno pomembna formalna procedura ter hkrati tudi sredstvo v rokah ljudi, ki daje različnim predstavnikom znotraj političnih strank, list ali gibanj na podlagi že izoblikovanih vsebinskih programov legitimnost in moč za svoje delovanje oziroma vladanje. In drugič, kar je ključno in želimo v omenjenem prispevku dokazati, je to, da s pomočjo demokracije ne (z)moremo priti do pravičnih, jasnih, premišljenih in dobro argumentiranih vsebinskih odgovorov na najrazličnejša družbeno-politična vprašanja in dileme. Premišljene, poglobljene in dobro argumentirane odgovore nam ponuja politična znanost, natančneje normativna politična teorija, ki se ne ukvarja samo z empiričnimi dejstvi ("kakšno je obstoječe stanje"), ampak tudi z etičnimi vprašanji ("kakšno bi stanje moralo biti"). Zavedati se je namreč potrebno, da je politične, družbene ali ekonomske institucije vedno mogoče spreminjati in izboljševati.

¹Ko govorimo o različnih politikah, mislimo na politike na področju zdravstva, kulture, energetike, financ, človekovih pravic, gospodarstva, sociale, združenj, državnih institucij, verskih organizacij, družbenih skupin, bank, sindikatov, šolstva, itd.

²Te skupine so naslednje: Skupina naprednega zavezništva socialistov in demokratov v Evropskem parlamentu, Zavezništvo liberalcev in demokratov za Evropo, Poslanska skupina Evropske ljudske stranke (Krščanskih demokratov), skupina Evropa svobode in neposredne demokracije (Evropski parlament, 2014).

³Trenutno je v Republiki Sloveniji 5 parlamentarnih strank, ki že v svojih imenih poudarjajo zavezanost demokraciji – Slovenska demokratska stranka, Demokratična stranka upokojenecv Slovenije, Socialni demokrati, Nova Slovenija – krščanski demokrati.

::2. DVE KLJUČNI VPRAŠANJI DEMOKRACIJE

Ko govorimo o demokraciji v etimološkem in pojmovno zgodovinskem pogledu, mislimo na obliko vladanja (Held, 1989: 13), politični sistem (Touraine, 1992: 299; Dahl, 1997a: 49) ali državno obliko (Kara Murza, 2005: 144; Pitamic, 2009: 67), v kateri ima vrhovno oblast ljudstvo (Held, 1989: 13; Guggenberger, 2001: 15; Aristotel, 2010: 285). Kot pravi Della Porta (2003: 34), demokracija “predstavlja oblast iz ljudstva, oblast ljudstva in oblast za ljudstvo: izvira iz ljudstva, pripada ljudstvu in jo je treba uporabljati za ljudstvo. Moč vladajočih izvira iz ljudskega pooblastila.”⁴

Demokracija je zato v nasprotju z ostalimi oblikami različnih vladavin, kot so oligarhija, aristokracija, tiranija, monarhija in kraljevina, kjer vladata ena oseba ali določena skupina “izbranih” ljudi. Njena posledica je “politična enakost” (Held, 1989: 13), kar pomeni, da se slehernega volivca znotraj določene države⁵ obravnava enako (Ronsanvallon, 1998: 144) v smislu principa en človek – en glas (Erik Lane, 1996: 245; Kara Murza, 2005: 143). Z Aristotelovimi (2010: 371) besedami lahko rečemo, da “tako nepremožneži kot tudi premožneži eni drugih v ničemer ne presegajo in ne eni ne drugi nimajo vrhovne oblasti, ampak so si eni in drugi podobni”. V sodobni demokraciji ima tako vsak posameznik pravico do participacije, izražanja lastnih preferenc, s tem pa tudi možnost za (so)oblikovanje kolektivnih odločitev.

Glede na sam termin, ki je v angleščino prišel v 16. stoletju iz francoske besede “democratie”, njegov koren pa je grški in ga sestavljata korenska pomena “demos” (ljudstvo) in “kratein” (vladati) (Held, 1989: 13; Guggenberger, 2001: 15), lahko izpostavimo dve (pod)vprašanji, ki sta ključni za našo razpravo. Prvo vprašanje je vezano na to, “kdo vlada”, drugo pa na način, po katerem naj (bi) tisti “kdo vlada(l)”. S pomočjo omenjenih dveh (pod)vprašanj bomo

⁴Slednje je zapisano tudi v Splošni deklaraciji človekovih pravic, ki jo je sprejela Generalna skupščina Združenih narodov 10. decembra 1948 in ki predstavlja osnovo ter bistveni del vsake sodobne ustavno liberalne demokracije. V tretjem odstavku 21. člena omenjenega pravnega akta se tako opredeljuje voljo ljudstva kot poglavitni temelj javne oblasti, ki se mora izražati v občasnih, poštenih in splošnih volitvah ob hkratnem načelu enakosti in tajnega glasovanja, lahko pa tudi po kakšnem drugem enakovrednem postopku, ki zagotavlja posameznikom glasovalno svobodo (Splošna deklaracija človekovih pravic, 1948: 21. člen).

⁵Znotraj določene države smo zapisali zato, ker ni demokracije, ki bi bila splošna demokracija za vse prebivalce sveta. To dokazuje že sam obstoj mednarodne skupnosti, katero sestavljajo različne države, ki se medsebojno razlikujejo, tekmujejo, sodelujejo, vojskujejo itd. Po drugi strani pa se je potrebno zavedati, da si kljub heterogenosti mednarodnega prostora vsaka posamezna država prizadeva na podlagi nacionalne homogenosti ustvariti demokracijo za svoje državljane, vendar pri tem nikakor ne obravnava vsakega posameznika našega planeta kot enakopravnega državljana – možnost uveljavljanja vseh pravic znotraj posamezne države je namreč omogočeno posameznikom le na podlagi državljanstva. Z besedami Carla Schmitta (1994: 13) lahko rečemo, da “doslej še ni bilo demokracije, ki ne bi poznala pojma tujega in bi udejanjila enakost vseh ljudi”.

namreč lažje prišli do odgovora na naše temeljno vprašanje, ki smo si ga zastavili v uvodnem delu članka.

::2.1 Na kratko o ljudstvu

Ko se sprašujemo o tem, “kdo vlada”, je splošno razširjeno prepričanje, da v demokraciji formalno in simbolno vlada ljudstvo, vendar se nam pri tej samoumevni definiciji zastavijo zapletena vprašanja, na katera pa skozi zgodovino politične misli ni točnih in zadovoljivih odgovorov, s katerimi bi se vsi strinjali. Eno izmed vprašanj takšnega tipa je naslednje: Koga naj štejejo za ljudstvo, ki bo participiralo in s tem tudi odločalo o usodi celotne skupnosti / države? So to vsi ljudje, samo državljani določene države, polnoletni državljani (in kakšna je ta meja, če jo postavimo), belci, umsko sposobni ali nesposobni, bogati ali revni, ženske ali moški, izobraženi ali neizobraženi, zaposleni ali nezaposleni, tujci po določenem času bivanja, itd.? Zavedati se je namreč potrebno, da je sodobna predstavniška oziroma liberalna demokracija, ki vključuje vse polnopravne državljane glede odločanja o javnih zadevah, produkt 20. stoletja, saj se je vzporedno razvila z uveljavljanjem socialne države.

V okviru socialne države, ki se je postopoma konstituirala po koncu 2. svetovne vojne, je večina prebivalstva pridobila poleg vseh ostalih pravic (socialnih, ekonomskih, kulturnih itd.) tudi osnovne demokratične oziroma politične pravice, ki jih je nato lahko tudi uveljavila. Zakaj je to potrebno izpostaviti? Zato, ker sodobna demokracija ni nič samoumevnega ali naravno danega, podobno kot tudi stanje miru ni. Poleg oblike vladavine tako predstavlja še standard, ideal in težnjo. Hkrati ne moremo spregledati tudi dejstva, da se njeno razumevanje skozi čas konstantno spreminja. Če pogledamo v zgodovino procesa demokratizacije, je bila namreč še v 19. stoletju volilna pravica omejena zgolj na tiste posameznike, ki so posedovali določeno količino bogastva. Obstoječe stanje se, kot že rečeno, spremeni šele v 20. stoletju, ko se volilna pravica razširi na večino prebivalstva, torej tudi na delavce, kmete in ženske, ki so bili do takrat iz volilnega procesa izključeni. S tem so do ugodnosti, ki jih je omogočala socialna država, postali upravičeni vsi državljani. Flora in Heidenheimer (v Della Porta, 2003: 46) pravita: “Če so bili zakoni o ubožnih povezani s prvimi poskusi oblikovanja države v Evropi šestnajstega stoletja, je welfare state spremljal preoblikovanje absolutističnih držav v demokracije množic.”

Pri opredeljevanju ljudstva gre potemtakem za vprašanje vključenosti / izključenosti oziroma za vprašanje njegovega omejevanja na določene “skupine” ljudi, katerim je nato zakonsko omogočena pravica do participacije, gibanja, prejemanja ugodnosti in odločanja v političnem življenju znotraj

določene države. Poleg same formalne pravice glede udeležbe, sodelovanja in odločanja v političnem življenju pa ne smemo spregledati tudi tistih, ki se temu prostovoljno odrekujejo. Gre za problem apatičnosti oziroma neudeležbe volilnih upravičencev na volitvah. Namreč, če nekoliko pretiravam, lahko v (posredni kot tudi neposredni) demokraciji že en sam volilni upravičenec s svojo udeležbo in glasovanjem na volitvah odloči za vse ostale, ki tega ne storijo, kar sproža pomisleke o legitimnosti takšnega postopka / procedure. Zato se je potrebno vprašati: Ali bi morali, da bi lahko govorili o “popolni” demokraciji v smislu vladavine (vsega) ljudstva, pravico do udeležbe na volitvah spremeniti v dolžnost in s tem vse volilne upravičence zakonsko primorati k participaciji ne glede na splošno prepričanje, da “v moderni demokratični družbi politika ni več središče življenja, kot je bila za moške državljane, rojene v atenski mestni državi” (Rawls, 2011: 186)? Gre za problem legitimnosti takšnega zakona, ki bi volilne upravičence prisilil v participacijo, če vemo, da večina vseh sodobnih liberalno demokratičnih ureditev na podlagi ustave oziroma natančneje s človekovimi pravicami in svoboščinami jamči avtonomijo vsakega posameznika. Poleg tega, ko govorimo o apatičnosti, ne smemo spregledati tudi vzrokov zanjo, ki so lahko različne narave. Svoje korenine imajo lahko v razočaranosti ali nezadovoljstvu nad delovanjem politike, zasebnih interesih, lastnih preferencah, nezainteresiranosti glede ukvarjanja z javnimi zadevami, lenobi itd.

Na omenjena in tudi vsa druga zahtevna vprašanja in pomisleke, ki jih na tem mestu nismo uspeli izpostaviti in jih zasledimo na temo ljudstva in participacije, v prispevku seveda ne moremo zadovoljivo odgovoriti, ali jih podrobneje obravnavati, kar tudi ni naš namen. Naši pomisleki so zgolj ilustrativne narave, s katerimi želimo opozoriti na zapletenost in kompleksnost obravnavane tematike, ki se nam pojavi že z vsako prvino besedne zveze demokracija, in je zgolj formalne narave. Formalne zato, ker nam različni odgovori na naše prvo zastavljeno vprašanje o tem, kdo vlada oziroma koga naj štejemo za ljudstvo, ki (naj) vlada, še nič ne povedo o sami vsebini najrazličnejših politik.

::2.2 O načinu vladanja ljudstva

Glede odgovora na drugo vprašanje, ki se veže na sam način vladanja tistih, ki jih štejemo za ljudstvo oziroma za volilne upravičence, in se je razvijalo skozi zgodovino politične misli vse do danes, poznamo dva prevladujoča načina. Prvi je neposredni ali participativni način, drugi pa posredni ali predstavniški.

Ko govorimo o neposrednem ali participativnem načinu vladanja ljudstva (t. i. neposredni demokraciji), je potrebno izpostaviti, da le-ta predstavlja iz-

virno obliko demokracije. Zgodovinsko gledano se je pojavil, izoblikoval in bil tudi na široko kritiziran v t. i. "zlato dobo Aten". Gre za sistem odločanja o javnih zadevah, v katerega so državljani vključeni neposredno (Held, 1989: 13, 17) in trajno. Doseči ga je mogoče s pomočjo različnih inštrumentov, kot so neposredno glasovanje, različna zborovanja, referendumi, različne oblike ljudskih iniciativ (Schmitt, 1994; Della Porta, 2003; Pitamic, 2009) in v današnjem času tudi s pomočjo internetne tehnologije (t. i. "e-demokracije"). Cilj neposrednega načina vladanja ljudstva je predvsem ta, da odpravi razlike med vladajočimi in vladanimi oziroma med državno oblastjo, civilno družbo in posamezniki. Slednje Touraine (1992: 303) označi za "idejo drhali" oziroma destruirano družbo, kjer ni posrednika med vsakim posameznikom in centralno vlado.

Za neposredni način vladanja ljudstva lahko izpostavimo dve bistveni značilnosti. Pri prvi gre za sistem (samo)vladavine, v katerem vsi volivci sodelujejo pri oblikovanju kolektivnih odločitev na temelju enakosti in svobodne razprave (Hague in drugi, 2001: 33), pri drugi pa za utopični sistem, ki odpira veliko kompleksnih in zahtevnih vprašanj. V nadaljevanju izpostavljamo le tista, ki so za našo obravnavo ključnega pomena in nam pomagajo utemeljiti našo izhodiščno tezo, da neposredni način vladanja ljudstva ne zmore podati jasne in trdne politične vsebine. Eno izmed vprašanj takšnega tipa je naslednje: Kdo izmed vseh volilnih upravičencev bi bil v sistemu neposrednega političnega odločanja znotraj določene države ali kakšne druge politične skupnosti pristojen za določanje dnevnega reda v smislu, da bi imel moč nad selekcioniranjem vprašanj ali predlogov glede najrazličnejših politik in zakonov, o katerih bi se nato glasovalo na nekem množičnem zborovanju? Namreč, kot pravilno ugotavlja Offe (1985: 39), ima na ravni strukture vsak politični sistem na voljo dokončen, dejanski in pravno določen obseg, katere politike in vsebine lahko postanejo predmet državne politike in njene obravnave.

Naslednje vprašanje se glasi: Ali bi lahko prav vsi državljani hkrati predlagali in (so)oblikovali vsebino najrazličnejših politik, brez političnih predstavnikov oziroma poslancev? Tudi če menimo, da je to mogoče in izvedljivo, ne moremo mimo dilem, ki terjajo poglobljen premislek. Najprej se spet pojavi vprašanje, ali bi morali v primeru, ko se vsi ne strinjamo glede vsebine najrazličnejših politik, iskati konsenz ali upoštevati načelo večine. Dalje se sprašujemo, s kakšnimi metodami oziroma postopki bi bilo moč konsenz doseči in, če je konsenz mogoče doseči, kako zagotoviti ali motivirati vse udeležene, da bodo odločitve pravične za vse in ne zgolj v korist manjšine. V deliberativni politični razpravi si namreč lahko določeni posamezniki izborijo ali pridobijo veliko večjo moč kot ostali, kar pa seveda izniči bistvo deliberacije. In nenazadnje, ali so res prav vsi volilni upravičenci (časovno in tudi nasploh) zmožni in hkrati

tudi pripravljeni na takšen način (so)delovanja? Zavedati se je potrebno, da so “problemi”, s katerimi se ukvarjata tako znanost kot tudi praktična (“profesionalna”) politika, izredno kompleksne, pomembne in zahtevne narave. Politične odločitve so izredno težavne, terjajo tehten premislek med različnimi ali zelo podobnimi moralnimi / etičnimi argumenti, zahtevajo obvladovanje celovitih informacij in posedovanje najrazličnejših “strokovnih” znanj. Ko govorimo o politiki, se je namreč potrebno zavedati, da lahko že ena sama napačna in nepremišljena odločitev izredno vpliva na potek in življenje vseh ljudi. Kot pravi Kosik (v Čimić, 1981: 13), politika ni zabava ampak smrtno resna stvar, znotraj katere se smrt, fanatizem in kalkulacija bolj pogosto javljajo kot humor in smeh.

Torej, če je politika izredno pomembna, kompleksna in resna človekova dejavnost, se moramo dodatno vprašati naslednje: Ali bi morali zato, da bi se izognili napakam, kaosu in neredu, volilne upravičence predhodno izobraziti (npr. o pomenu in vsebini človekovih pravic, moralno-etičnih, političnih, pravnih, ekonomskih teorijah in sistemih ... itd.), da bi bili, kot pravi Rawls (2011: 54), sposobni iskanja “širokega refleksivnega ravnovesja”?⁶ Gre namreč za problem tveganja, da bi vse skupnostne in življenjsko pomembne odločitve prepustili v roke javnosti, še posebej takrat, ko le-ta nima zadostnega znanja, je morda zavedena ali zmanipulirana ali pa nima zadostnih informacij, ki so potrebne za presojo. Tudi če je naš odgovor zopet pritrdilne narave in menimo, da so prav vsi volilni upravičenci sposobni odločati o vseh vprašanih in problemih na različnih nivojih človekovega delovanja, ne moremo mimo tehnične dileme, ali je neposredni način praktično izvedljiv glede na veliko število volilnih upravičencev znotraj držav. Po podatkih, ki jih uporablja Piketty (2014: 63), je imela leta 2012 Kitajska 1,350 milijonov prebivalcev, Indija 1,260 milijonov, Evropska Unija 540 milijonov, ZDA pa 350 milijonov. Poleg tega ne moremo spregledati dejstva, da je sodobna politika postala po eni strani visoko profesionalizirana v smislu, da zahteva veliko časa, oziroma predstavlja poklic, po drugi pa ni produktivne narave, da bi bila sposobna kaj proizvesti in s tem zadovoljiti osnovne človeške potrebe.

⁶Ideja oziroma metoda “širokega refleksivnega ravnovesja” po Rawlsu (2011: 53-54) usmerja vsakega izmed nas, ki želimo oblikovati npr. osnovna načela politične pravičnosti, da upoštevamo in skrbno razmislimo o vseh najpomembnejših alternativnih pojmovanjih, ki jih lahko najdemo v naši filozofski tradiciji vključno s kritikami do obravnavane tematike (npr. Hayekova ali Marxova kritika pravičnosti) ter nato temeljito pretehtamo moč različnih filozofskih in drugih razlogov zanje. Ko to storimo, so po Rawlsu naša osnova načela, splošna prepričanja in naše posamične sodbe usklajene, kar pomeni, da je refleksivno ravnovesje široko – je posledica številnih sprememb naših mnenj, poglobljenega študija in obširne refleksije (Rawls, 2011: 54). Lahko bi rekli, da Rawls v svojo teorijo politične pravičnosti, ki temelji na ideji družbene pogodbe, vpelje selektivni element v smislu, da lahko o javno-političnih zadevah – konkretnije sami vsebini politične pravičnosti – odločajo le tisti, ki se na tematiko dobro spoznajo.

Ne glede na to, kako si odgovorimo na zgoraj zastavljena vprašanja in dileme, lahko za neposredni način v njegovi čisti obliki (ne da izpostavimo oziroma upoštevamo njegovo bistveno značilnost – t. i. načelo večine, o katerem bomo več povedali v nadaljevanju), ugotovimo, da je blizu ideji anarhizma. Le-ta se bori za družbo brez oblasti, hierarhije, avtoritete in prisile na področju politike, gospodarstva in religije (Alatri, 1980; Vodovnik, 2010). Neposredni način tako predstavlja utopično idejo vladanja vsega ljudstva o vsem. Ravno zaradi tega razloga menim, da nam ni zmožen podati jasnih, premišljenih in točnih odgovorov na najrazličnejša vsebinska vprašanja.

Za drugi način vladanja ljudstva (t. i. posreden ali predstavniški način), ki se je konstituiral s procesom francoskih revolucij med leti 1789 in 1848, pa je v osnovi značilno, da temelji na izvoljenih državljanih oziroma poslancih, ki “morajo ustrezati ljudem v družbi ali biti vsaj v zadovoljivi meri takšni, da se ljudje z njimi lahko identificirajo” (Touraine, 1992: 302). To pomeni, da se izvoljeni predstavniki pri svojem delu obvežejo, da bodo delovali v interesu državljanov, v okviru vladavine zakona (Held, 1989: 17) ter v skladu s predhodno predstavljenimi političnimi programi. Državljanji tako s pomočjo posrednega načina svobodno oziroma po svoji vesti izberejo svoje predstavnike in voditelje, ki bodo delovali in jih zastopali znotraj določene države ali kakšne druge nadnacionalne entitete. Vse to vključuje svobodne volitve v določenem časovnem obdobju, možnost organizacije različnih strank in tekmovanja med njimi, možnost organiziranja različnih sindikatov, javnih kampanj, različnih civilno-družbenih organizacij, skupin, gibanj, protestov itd. (Touraine, 1992; Della Porta, 2003; Kara Murza, 2005). Za sodobno (predstavniško) demokracijo tako lahko izpostavimo tri bistvene značilnosti: vladani svobodno izbirajo svoje vladarje (Touraine, 1992: 298), vlade menjajo brez revolucije (Dahrendorf, 1992: 12; Heinrich, 2013: 234) in imajo relativno “visoko” možnost nadzora svojih voditeljev (Dahl, 1997b: 8).

Postopkovno gledano lahko posredni način vladanja ljudstva (na splošno) opišemo v naslednjem zaporedju. V prvi fazi volivci izbirajo politično stranko ali več strank, ki bodo sestavile (koalicijsko) vlado. Pred volitvami imajo volilni upravičenci možnost informiranja na podlagi programov, medijskih soočenj, kampanj in najrazličnejših zborovanj, za kaj se vsaka izmed strank vsebinsko zavzema. Po volitvah oziroma ob prevzemu državne oblasti (določene stranke ali koalicije strank) se konstituira vlada, ki postane odgovorna za vladanje, izvajanje najrazličnejših politik in sprejemanje zakonov, katere potrjuje parlament. S tem zakoni in politike postanejo veljavne in se prično izvajati s pomočjo državnih uradnikov, ki so zaposleni v državnih institucijah. Po koncu mandata izvoljene vlade imajo volivci na naslednjih volitvah možnost obdržati ali izvoliti drugo vlado, ki ima pristojnost spreminjati zakone

in vsebine politik, sprejete iz obdobja prejšnjih vlad (Craig in Elliott, 2012: 134-135). Za posredni način vladanja ljudstva, ki smo ga na kratko opisali, pa je potrebno izpostaviti bistveno lastnost in to je, da v osnovi bolj spada v miselni svet liberalizma kot pa demokracije (Schmitt, 1994: 11).

Liberalizem, razumljen zgolj kot politična doktrina, namreč namesto "večinsko-proceduralne demokracije", ki je značilnost neposrednega načina vladanja, v kateri ustava ne omejuje zakonodaje in je zakon to, kar odloči večina pod določenimi postopkovnimi pravili, ki so sicer vnaprej jasni in ne postavljajo nobene omejitve glede vsebine zakonodaje, v ospredje postavi "ustavno [liberalno] demokracijo" (Rawls, 2011: 189). Ta za razliko od večinsko-proceduralne podreja moč oziroma voljo večine "ustavodajni oblasti" (Locke v Rawls, 2011: 71) – "pravosodnemu nadzoru, spoštovanju zakona in ustave" (Kelsen v Della Porta, 2003: 35). Govora je o ureditvi, v kateri morajo biti zakoni izoblikovani s strani zakonodajnega telesa (parlamenta), skladni s temeljnimi človekovimi pravicami in svoboščinami. Moč presoje o ustavnosti delovanja zakonodajne oblasti pa je običajno v rokah ustavnega sodišča.

Ustavodajna oblast tako ni enaka običajni zakonodajni oblasti (Rawls, 2011: 189), v kateri se odločitve v večini primerov sprejemajo na podlagi večine ali deliberativne politične razprave.⁷ Sodobno liberalno demokracijo zato lahko definiramo kot omejeno vladavino večine (Sartori, 1987: 31; Hague in drugi, 2001: 35; Hayek, 2012: 168), v kateri temeljne pravice in svoboščine omejujejo zakonodajo in to na takšen način, da njihovo moč najprej tolmači pravosodje (Rawls, 2011: 191). Bistvo liberalizma je tako v tem, da za vsako državno oblast (tudi za oblast večine), naj bo ta levosredinsko, sredinsko ali desnosredinsko usmerjena, veljajo omejitve za razliko od neposredne demokracije, ki zagovarja, da večina postavlja edino omejitev državni oblasti (Hayek, 2012: 147).⁸

Temelj demokracije poleg že omenjene neposredne oziroma direktne participacije ljudi je namreč "brezpogojna oblast večinske volje" (Radbruch, 2001: 98) oziroma načelo večinskega sprejemanja odločitev (Bibič, 1997: 9). To bi v absolutnem smislu pomenilo, da vsak posameznik daje svojo osebno svobodo popolnoma na razpolago volji večine, ki jo uteleša državna oblast zato, da bi v zameno prejel možnost za sodelovanje pri oblikovanju te večinske volje. Po

⁷Princip večine je temeljna formula t. i. "westminsterske demokracije" in vsakega parlamentarizma (Lijphart, 1984), ki zaseda osrednjo vlogo v sodobni politični praksi – pri volitvah, v državnih predstavniških telesih, najrazličnejših organizacijah in asociacijah (Bibič, 1997: 53). Za vsako oblast je namreč značilno, da v večini primerov odloča po principu večine, vendar mora ta večina po liberalnih načelih predhodno upoštevati "omejitve" pri svojem delovanju – t. i. ustavna načela, kot so temeljne človekove pravice, pravice manjšin, delitev oblasti, itd. Pri absolutnem (neposrednem) razumevanju demokracije teh "omejitev" ni.

⁸Pri tem se je seveda potrebno zavedati, da je vsebino ustave (t. i. ustavne akte) preko politike moč tudi spremeniti. Npr. v Republiki Sloveniji vsebino ustave lahko spremenimo z dvotretjinsko večino glasov vseh poslancev ali z razpisom referenduma pod pogojem, da se glasovanja udeleži večina vseh volivcev.

Radbruchovem mnenju gre za dolgo prezrto nasprotje med Montesquieujevim in Rousseaujevim naukom. Liberalizem povečuje Montesquieujev nauk o delitvi oblasti, demokracija pa z Rousseaujem delitev zavrača in si prizadeva za absolutizem večine, proti kateremu se bori liberalizem (Radbruch, 2001: 99). Različni avtorji zato demokracijo označijo za “dogmatsko” (Hayek, 2012: 147), “množično” (Schmitt, 1994: 11), “proceduralno” (Rawls, 2011: 189) in “tiranijo večine” (Tocqueville, 1996: 249; Heywood, 1997: 67-68) in jo v takšni obliki zavračajo.

Avtorji, ki so kritični do absolutnega razumevanja demokracije, se v svoji kritiki osredotočajo predvsem na t. i. “politično dogmo, da ima večina vedno prav” (Sparks v Schleifer, 1997: 88), “splošna volja [pa] se ne more motiti” (Bastiat, 2011: 58). Prepričani so, da odločitve, do katerih pridemo z večinskim odločanjem, ne utelešajo nujno večjo moč, večjo modrost ali večjo etično veljavnost (Heinberg v Bibič, 1997: 57). Hayek (2012: 154) pravi: “V trenutku, ko se zadovoljimo s tem, da je v demokraciji pravilno to, o čemer odloči večina, se demokracija izrodi v demagogijo.” Tako za demokrata, ki daje primat večinskemu odločanju, lahko rečemo, da demokracija zanj predstavlja vrednoto kot tako oziroma cilj sam po sebi ne glede na vsebino politike (Schmitt, 1994: 26; Hayek, 2012: 151). To bi pomenilo, da je vse, za kar se odloči takšna ali drugačna večina, vedno tudi prav in pravično ne glede na izglasovano vsebino. To, da je splošna volja vedno pravična, pa nam ne jamči nihče, razen če bi splošno voljo izenačili s (politično) pravičnostjo in vsebino. To bi pomenilo, da je pravičnost relativna, se konstantno spreminja in je brez vrednosti.

Tako razumljena demokracija, ki ne bi predstavljala nobene zunanje avtoritete (npr. ustavni red), pa bi po mnenju Rosanvallon (1998: 145) predstavljala nevarnost, ki lahko človeštvo odvede v pogubo. Zakaj? Večinskega principa ne moremo upravičiti zgolj s sklicevanjem, da ima več glasov večjo skupno težo. Iz negativne predpostavke, da en glas ni več vreden od drugega, še ne more pozitivno slediti, da se mora vedno in povsod uporabljati voljo večine (Kelsen, 2012: 12). S Hayekovimi (2012: 168) besedami lahko rečemo: “Tisti, ki trdijo, da je demokracija vsevedna, in podpirajo vse, kar si večina v kateremkoli trenutku zaželi, si prizadevajo za njeno uničenje” in pristajajo na nekakšno obliko tiranije pragmatične večine (Ryan, 2012). Večinsko sprejeti zakoni namreč niso nujno tudi pravični zakoni. Liberalizem zato načela večine ne dojema kot tehtnega določevalca vsebine in problemov kljub temu, da o predpostavljenem paketu širokega sklopa politik, ki jih predstavljajo stranke, odloča ljudstvo na volitvah.

Znotraj obeh načinov vladanja ljudstva, tako posrednega kot neposrednega, moramo izpostaviti še zgodovinsko dejstvo glede tega, da obstaja več različnih podzvrsti oziroma modelov. Tako v sklop neposrednega oziroma

participativnega načina vladanja Held (1989: 17) po kronološkem zaporedju uvršča klasično, radikalno-razvojno, neposredno in participativno podzvrst, v sklop posrednega oziroma predstavniškega načina pa protektivno, elitistično, pluralistično in legalno podzvrst. Poleg vseh omenjenih modelov, ki jih obravnava Held (1989), v literaturi največkrat zasledimo še Dahlovo (1997b) poliarhično demokracijo, Habermasovo (1996) deliberativno in diskurzivno demokracijo ter Ungerjevo mobilizacijsko demokracijo (1996). Omenjene različne razvrstitve oziroma tipologije nam dajo vedeti, da ni ene same, točne in vseobsegajoče definicije (Bibič, 1997), s katero bi se strinjali vsi. Kot pravi Dahl (1997b: 7): “Teorija demokracije po tolikih stoletjih razglabljanj o politiki še vedno ostaja v veliki meri nedorečena, najsi jo obravnavamo kot etično vprašanje ali pa kot poskus opisa dejanskosti. Teorije o demokraciji ni – so samo teorije demokracije”.

Na podlagi povedanega nam demokracija, razumljena izključno kot vladavina ljudstva, razkriva naslednje: po eni strani je izredno pomembno sredstvo, s katerim lahko nadzorujemo in izpeljemo ključne družbeno-politične spremembe s tem, ko imamo možnost menjavati obstoječe politične centre moči, po drugi pa je “zgolj doktrina o načinu določanja zakonov” (Hayek, 2012: 148). To pomeni, da je zgolj formalnost v smislu metode ali tehnike predpisovanja postopkov / procedur, ki zajamejo čim večje število ljudi za odločanje o skupnih zadevah (Bobbio, 1995: 20; Lukšič, 2003: 257). Kot predpostavlja Schmitt (1994: 23), “demokracija nima nobene politične vsebine in je le organizacijska oblika” oziroma forma, skozi katero lahko prehaja vse ali nič. Zaradi tega je lahko tako dobra kot slaba, odvisno od tega, kako dobri ali slabi so ljudje, ki v njej živijo (Weiler, 2002: 370). Demokracija je tako lahko pacifistična ali militaristična, absolutistična ali liberalna, centralistična ali decentralistična, napredna ali reakcionarna (Schmitt, 1994: 24), socialistična ali komunitaristična, utilitarna ali feministična itd. (Kymlicka, 2005). Ugotovimo lahko, da je demokracija pomemben politični mehanizem, ki nam odgovarja na vprašanje o tem, kdo naj vlada in vladajoče tudi legitimira, ni pa nam zmožna podati točnih, preišljenih in dobro utemeljenih odgovorov na temeljna in pomembna vsebinska vprašanja, kot so:

1. Kaj je bistvena naloga (ideal) politike?
2. Kaj pomeni, če vladanje pokrije politično? Ali pokrije zgolj zakon in red ali tudi odnose med državami, civilno družbo, gospodarstvo in zasebno sfero?
3. Kakšni zakoni so pravični?
4. Kakšna načela politične pravičnosti bi bila primerna za formalno enake in svobodne posameznike znotraj sodobne družbe?
5. Kakšna državna ureditev bi bila na podlagi izbranih načel institucionalno pravična?

6. Kako urediti temeljne politične, ekonomske in družbene institucije?
7. Kako široko ali ozko naj bo področje vladanja državne oblasti itd.?
8. Kako uspešno in pravično usmeriti delovanje politik na področju šolstva, znanosti, zdravstva, bančništva, financ, gospodarstva, človekovih pravic, sociale, kmetijstva, infrastrukture, notranjih in zunanjih zadev, obrambnih zadev itd.?

::3. NORMATIVNA POLITIČNA TEORIJA KOT DOLOČEVALEC VSEBINE

Na zgoraj izpostavljena vsebinska vprašanja in tudi vsa druga, ki jih na tem mestu nismo mogli izpostaviti, lahko odgovorimo s pomočjo politične znanosti, natančneje normativne politične teorije. Temeljna naloga normativne politične teorije je namreč v njeni praktični vlogi, “ki izvira iz politične razklanosti in iz potrebe, da razrešimo vprašanje reda” (Rawls, 2011: 19). Po Offeju (1985: 91) mora zato vsaka politična teorija, ki je vredna svojega imena, odgovoriti na dve temeljni vprašanji. Prvo vprašanje je vezano na sam model oziroma na zaželeno / pravično obliko organizacije družbe in državne oblasti s pripadajočimi institucijami. Gre za problem definiranja konsistentnega modela ali cilja preobražanja družbe, ki vključuje tudi naša zastavljena vprašanja poleg seveda mnogih drugih. Drugo vprašanje pa je vezano na samo strategijo implementacije predlaganega modela oziroma na problem identifikacije dinamičnih sil in strategij, ki bi lahko sprožile preobrazbo.

Normativna politična teorija nam namreč odgovarja na tri temeljna vprašanja, in sicer kdo smo, kaj naj bi dobili in kako naj bi živeli (Gamble, 2005: 5). Njeno bistvo je tako predvsem v tem, da poleg preučevanja obstoječega stanja “kaj je”, preučuje tudi to, “kaj bi moralo biti” (Marsh in Stoker, 2005: 1; Held, 1989: 18). Torej, ko govorimo o politiki in njenem delovanju, se je potrebno zavedati, da meje možnega niso določene zgolj z obstoječim. Politične, ekonomske in družbene institucije je vedno mogoče spreminjati in izboljševati (Rawls, 2011: 23). Politično znanost, ki preučuje politiko, je zato v njeni konkretni vsebini in njeni logični formulaciji potrebno pojmovati kot organizem, ki se stalno razvija in spreminja (Gramsci, 1987: 109). Ko govorimo o samih spremembah ali izboljšavah politike, pa je ključnega pomena, kar pravi Bibič (1987: 13): “Politika mora biti realistična, toda postati mora čedalje bolj tudi področje etičnega.” Večina sodobnih del na področju normativne politične teorije se zato ukvarja predvsem z vprašanji pravične, svobodne ali dobre družbe (Kymlicka, 2005).

Ko govorimo o tem, “kaj je oziroma naj bi bilo pravično” na ravni ureditve in nato na ravni posamičnih politik ter zakonodaje, se je potrebno zavedati

raznolikosti v pogledih. Kot pravi Buckler (2005: 179), kadar je govora o normativnih vprašanjih, nikoli ne bo dosežen sporazum v smislu, da bi bili vsi odgovori večni, objektivni, pravični in za vse resnični. Ena izmed bistvenih značilnosti sodobne "netradicionalne družbe" (Gamble, 2006: 71) je t. i. "vrednostni pluralizem" (Buckler, 2005: 179; Gamble, 2006: 71), po katerem imamo ljudje različne vrednote, vrednostne sisteme in hierarhije vrednot. To pomeni, da med ljudmi in našimi prepričanji obstajajo nepremostljive razlike (Buckler, 2005: 179), kar se kaže tudi v različnih pogledih na delovanje, usmeritve in vsebino politike / politik.

Sodobne politične teorije, ki nam odgovarjajo na zgoraj postavljena vsebinska vprašanja, se tako na podlagi "vrednostnega pluralizma", ki pa seveda ne predstavlja vrednostnega relativizma, pri svojem utemeljevanju sklicujejo na različne vrhovne vrednote. Na podlagi le-teh gradijo svoje politično teoretične zamisli o pravični družbenopolitični ureditvi, sami vsebini zakonodaje, pogledih na različne tipe politik itd. Po tradicionalnem pogledu "vesolja politične misli in delovanja" (Bobbio, 1995: 33), po katerem se politična načela razvršča na eno črto, ki teče od leve proti desni (Kymlicka, 2005: 21), se tako levičarji (socialisti) sklicujejo na vrhovno vrednoto enakosti in zagovarjajo eno od oblik socializma, desničarji (konzervativci in neoliberalci) na vrhovno vrednoto svobode in zagovarjajo eno izmed oblik kapitalizma prostega trga, sredinci (socialni liberalci in socialni demokrati) pa na mišmaš med vrhovnima vrednotama svobode in enakosti ter zato zagovarjajo eno od oblik kapitalizma socialne države.

Poleg tradicionalne podobe politične pokrajine od leve proti desni pa ne smemo spregledati tudi vseh ostalih političnih alternativ / teorij, ki sobivajo znotraj političnega sveta. Govora je o komunitarizmu, ki se sklicuje na vrhovno vrednoto skupnosti, feminizmu, ki se sklicuje na vrhovno vrednoto androgenosti, multikulturalizmu, ki se sklicuje na vrhovno vrednoto identitete, utilitarizmu, ki se sklicuje na vrhovno vrednoto koristi itd. (Kymlicka, 2005: 21, 23). Odgovori na to, kateri politični pogled bo prevladal v realnem političnem svetu, pa je po eni strani odvisen od tistih, ki posedujejo politično moč, torej od prevladujoče stranke ali koalicije strank, ki črpajo svojo vsebino iz političnih teorij, po drugi pa od volivcev, ki na volitvah odločajo med možnimi političnimi usmeritvami. Politične stranke so namreč pri svojem delovanju vedno do določene mere vezane na specifične politične programe oziroma strankarske ideologije, ki svojo vsebino črpajo iz političnih teorij. Kot pravi Radbruch (2001: 94-95): "Sociološka nuja vsako stranko prisili, da si izoblikuje neko ideologijo, to je, da svoj posebni interes vsaj na videz prikazuje, kakor da bi bil ta tudi v splošnem interesu. Tekmovanje med strankami vsako izmed njih sili, da ima programsko mnenje o vseh vprašanjih javnega

življenja.” Politične stranke bi tako morale delovati v prvi vrsti na podlagi svojih političnih programov, zaradi katerih so bile izvoljene.

::4. ZAKLJUČEK

V prispevku smo zagovarjali in pokazali, da nam demokracija oziroma natančneje neposredna demokracija, ki jo razumemo izključno kot vladavino ljudstva, zaradi njene nezmožnosti implementacije v realnosti, večinskega načela, ki ne vodi nujno do pravičnih odločitev, pluralnosti pogledov med ljudmi, pomankanja znanja in časovne omejitve, ne (z)more in tudi ne poda jasnih, premišljenih in dobro utemeljenih vsebinskih odgovorov na pomembna politična vprašanja. Vse to nam nudi politična znanost, natančneje normativna politična teorija, ki se ne ukvarja zgolj z obstoječim stanjem ampak tudi etičnimi vprašanji, kaj in kako bi moralo biti. Demokracija je zato zgolj tehnika oziroma postopek, ki ne definira politične vsebine.

Po drugi strani pa seveda ne moremo zanikati tega, da je posredni način vladanja ljudstva (t. i. liberalna demokracija) z možnostjo udeležbe volivcev na volitvah pomembno in nujno sredstvo za ohranitev ali spremembo obstoječih centrov moči ter legitimacijo vladajoče politične elite. Temeljni problem, ki ga lahko opazimo pri neposrednem vladanju ljudstva, je tako predvsem v tem, da vsi ne moremo odločati o vsem, da nam ne zmore podati pravične, jasne in stalne politične vsebine, poleg tega pa je v realnosti neizvedljiv. To pa seveda ne pomeni, da posrednega načina “vladanja ljudstva” ni potrebno ali možno narediti bolj odgovornega svojemu ljudstvu.

Ko govorimo o odgovornosti, gre za ključno vprašanje, kako zagotoviti učinkovit nadzor nad delovanjem izvoljenih predstavnikov. Zato se je potrebno vprašati, ali bi morali liberalno demokracijo podvreči možnosti odpoklica poslanca, ministra ali predsednika vlade in kako omenjeno pravno urediti, da ne bi prihajalo do političnih zlorab in posledične nezmožnosti vladanja. Na omenjena vprašanja v pričujočem članku ne moremo odgovoriti, so pa bistvenega pomena, da bodo ljudje zopet pridobili vero v politiko, ki predstavlja edino človekovo dejavnost, ki ima moč in legitimnost urejanja vseh področij človekovega delovanja.

::LITERATURA

- Alatri, P. (1980): *Oris zgodovine moderne politične misli*. Ljubljana: Delavska enotnost.
 Aristotel (2010): *Politika*. Ljubljana: GV Založba.
 Baron, E. (2002): *Evropa na pragu novega tisočletja*. Ljubljana: Slovenski svet evropskega gibanja.
 Bastiat, F. (2011): *Zakon*. Ljubljana: Nova revija.

- Bibič, A. (1987): Civilna družba in država po Gramsciju. V *Civilna družba in država*. ur. Adolf Bibič, 13-51. Ljubljana: Komunist.
- Bibič, A. (1997): *Politološki preseki: civilna družba in politični pluralizem*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Bobbio, N. (1995): *Desnica in leвица*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Buckler, S. (2005): Normativna teorija. V *Teorije i metode političke znanosti*. ur. David Marsh in Gerry Stoker, 166-187. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Craig, D. in Elliott, M. (2012): *Ukradena Evropa*. Mengeš: Ciceron.
- Čimić, E. (1981): *Politika kao sudbina: prilog fenomenologiji političkog stradalništva*. Beograd: Mladost.
- Dahl, R. (1997a): Kaj je politika? V *Kaj je politika? Kompendij sodobnih teorij politike*. ur. Adolf Bibič, 45-57. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Dahl, R. (1997b): *Uvod v teorijo demokracije*. Ljubljana: Krt.
- Dahrendorf, R. (1992): Predgovor*. V *Zbornik sodobni liberalizem*. ur. Rizman Rudi, 11-15. Ljubljana: Založba Krt.
- Della Porta, D. (2003): *Temelji politične znanosti*. Ljubljana: Založba Sophia.
- Erik Lane, J. (1996): *Constitutions and political theory*. Manchester; New York: Manchester University Press.
- Evropski parlament (2014): *Rezultati evropskih volitev 2014*. Dostopno prek: <http://www.rezultati-volitev2014.eu/sl/election-results-2014.html> (20. julij 2016).
- Gamble, A. (2005): *Politika in usoda*. Ljubljana: Založba Sophia.
- Gramsci, A. (1987): *Civilna družba in država*. Ljubljana: Komunist.
- Guggenberger, B. (2001): Demokracija/Teorija demokracije. V *Politološki rječnik: država i politika*. ur. Dieter Nohlen, 14-20. Osijek; Zagreb; Split: Pan Liber.
- Habermas, J. (1996): *Between facts and norms. Contributions to a discourse theory of law and democracy*. Cambridge: Polity Press.
- Hague, R., Harrop M. in Breslin S. (2001): *Komparativna vladavina i politika*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Hayek, A. F. (2012): *Ustava za svobodo*. Ljubljana: Inštitut Nove revije, Zavod za humanistiko.
- Heinrich, M. (2013): *Kritika politične ekonomije: uvod*. Ljubljana: Sophia.
- Held, D. (1989): *Modeli demokracije*. Ljubljana: Knjižna zbirka Krt.
- Heywood, A. (1997): *Politics*. Hampshire, London: Macmillan Press.
- Kara Murza, S. (2005): *Zahodna in sovjetska družba kot plod dveh različnih tipov civilizacije*. Revija SRP 13 (67-68). Dostopno prek: <http://www.revijasrp.si/knrevsrp/arhiv/revijasrp67-68.pdf> (14. april 2016).
- Keane, J. (1990): *Despotizem in demokracija: civilna družba od zgodnje moderne do poznega socializma*. Ljubljana: Knjižnica revolucionarne teorije.
- Kelsen, H. (2012): O biti i vrijednosti demokracije. V *Obrana demokracije: Rasprave o teoriji demokracije*. ur. Matthias Jestaedt in Oliver Lepsius, 7-39. Zagreb: Naklada Breza.
- Kreft, L. (1994): Predgovor: Zdrav trg v zdravem telesu. V *Liberalizem versus Korporativizem*, Igor Lukšič, 7-13. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Kymlicka, W. (2005): *Sodobna politična filozofija*. Ljubljana: Krtina.
- Lessenich, S. (2015): *Ponovno izumljanje socialnega: socialna država v prožnem kapitalizmu*. Ljubljana: Založba Krtina.
- Lijphart, A. (1984): *Democracies*. New Haven: Yale University Press.
- Lukšič, I. (2003): Politika v Sloveniji. Spremná beseda. V *Temelji politične znanosti*. ur. Igor Lukšič, 249-277. Ljubljana: Sophia.
- Marsh, D. in Stoker, G. (2005): Uvod. V *Teorije i metode političke znanosti*. ur. David Marsh in Gerry Stoker, 1-15. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Offe, C. (1985): *Družbena moč in politična oblast: Protislovja kapitalistične demokracije – razprave o politični sociologiji poznega kapitalizma*. Ljubljana: Delavska enotnost.
- Pitamic, L. (2009): *Država*. Ljubljana: GV Založba.

- Radbruch, G. (2001): *Filozofija prava*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Rawls, J. (2011): *Pravičnost kot poštenost: reformulacija*. Ljubljana: Krtina.
- Rizman, R. (1992): Intelektualni temelji liberalizma. V *Zbornik sodobni liberalizem*. ur. Rudi Rizman, 15-29. Ljubljana: Knjižna zbirka Krt.
- Rosanvallon, P. (1998): *Ekonomski liberalizem: zgodovina ideje o trgu*. Ljubljana: SH – Zavod za založniško dejavnost.
- Ryan, A. (2012): *The making of modern liberalism*. Princeton; Oxford: Princeton University Press.
- Sartori, G. (1987): *The theory of democracy*. Chatham: Chatham House Publishers.
- Schleifer, T. J. (1997): Tiranija večine in pomeni demokracije. V *Tocqueville in demokracija: Študije o "demokraciji v Ameriki"*. ur. Slavko Gaber, 87-121. Ljubljana: Krtina.
- Schmitt, C. (1994): *Tri razprave*. Ljubljana: Študentska organizacija Univerze v Ljubljani.
- Touraine, A. (1992): Kaj danes pomeni demokracija. V *Zbornik sodobni liberalizem*. ur. Rizman Rudi, 297-309. Ljubljana: Založba Krt.
- Tocqueville, D. A. (1996): *Demokracija v Ameriki I*. Ljubljana: Krtina.
- Unger, R. M. (1996): *What should legal analysis become*. London, New York: Verso.
- Vodovnik, Ž. (2010): *Anarhistična politična misel in slovensko delavsko gibanje ob koncu 19. stoletja: prispevek k zgodovini anarhistične politične misli na Slovenskem*. Dostopno prek: <http://javnost-thepublic.org/article/2010/5/2/> (10. julij 2016).
- Weiler, J. (2002): *Ustava Evrope: "ali nova oblačila imajo cesarja?" in druge razprave o evropski integraciji*. Ljubljana: Pravna fakulteta.